

Әл-Фараби мен Канттың ғылыми таным идеяларының сабақтастығы

Жанайдаров Бекзат

*Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті
(Астана, Қазақстан)*

Zhanaydarov Bekzat

Аңдатпа

Бұл мақалада Шығыс перипатетизмінің көрнекті өкілі Әл-Фараби мен Батыс сыни рационализміне негіз қалаған Иммануил Канттың ғылыми таным туралы идеялары философиялық тұрғыдан салыстырылып, олардың арасындағы сабақтастық айқындалады. Зерттеу барысында екі ойшылдың таным құрылымы, ақыл-ойдың рөлі, білімнің шекарасы, тәжірибе мен рационалдың арақатынасы, ғылымның мақсаты мен әдіснамасы сияқты мәселелерге көзқарастары талданады. Мақалада Әл-Фарабидің «екінші ұстаз» ретінде қалыптастырған рационалдық дәстүрі мен Канттың «сыни философиясының» адам танымының мүмкіндіктерін шектеу арқылы оны негіздеуге ұмтылған тәсілі өзара салыстырылады. Зерттеу нәтижесінде екі ойшылдың да ғылыми танымды ақыл-ойдың белсенді әрекеті ретінде қарастырғаны, танымның құрылымдық сатыларын айқындағаны және ғылымның адам болмысы үшін маңызын жоғары бағалағаны анықталады. Осылайша, Әл-Фараби мен Канттың идеялары арасында тарихи-философиялық сабақтастық бар екені дәлелденеді.

Түйін сөздер

Әл-Фараби, Иммануил Кант, ғылыми таным, рационализм, сыни философия, таным теориясы, ақыл-ой, тәжірибе, метафизика, философиялық сабақтастық.

Ғылыми таным — адамзат өркениетінің ең терең әрі күрделі интеллектуалдық салаларының бірі. Адамның әлемді түсінуі, ақиқатқа ұмтылысы, білімнің табиғатын анықтауы — философияның ежелгі дәуірден бері үздіксіз талқылап келе жатқан мәселелері. Бұл тұрғыдан алғанда, әр тарихи кезеңде өмір сүрген ойшылдардың таным туралы көзқарастары тек өз дәуірінің ғана емес, жалпы адамзаттық ой дамуының құрамдас бөлігі болып табылады. Солардың ішінде Шығыс перипатетизмінің ұлы өкілі Әл-Фараби

мен Батыс сыни рационализміне негіз қалаған Иммануил Канттың ғылыми танымға қатысты идеялары ерекше орын алады.

Әл-Фараби — адамзат тарихындағы ең ірі философтардың бірі, Аристотельден кейінгі «Екінші ұстаз» атанған ойшыл. Ол ғылымдардың жіктелуі, таным сатылары, ақыл-ойдың рөлі, логикалық ойлау, болмыс пен мәннің арақатынасы сияқты мәселелерді терең талдады. Оның еңбектерінде танымның рационалдық сипаты, ақылдың белсенділігі, білімнің жүйелілігі мен дәлелділігі ерекше мәнге ие. Әл-Фараби үшін таным — адамның кемелдікке жету жолы, ақыл-ойдың жетілуі арқылы әлемді түсіну процесі.

Ал Кант болса, жаңа дәуір философиясының ең ықпалды тұлғаларының бірі. Оның «Таза ақылға сын» еңбегі адам танымының шекарасын, мүмкіндігін, құрылымын қайта қарастырып, философияда түбегейлі бетбұрыс жасады. Канттың пікірінше, таным тек сыртқы әлемнің әсерінен ғана емес, адамның санасының априорлық құрылымдары арқылы жүзеге асады. Ол танымның шарттарын, ақылдың заңдылықтарын, тәжірибе мен рационалдықтың байланысын талдай отырып, ғылыми білімнің негізін қайта анықтады.

Екі ойшылдың өмір сүрген дәуірі, мәдени ортасы, философиялық мектебі әртүрлі болғанымен, олардың ғылыми таным туралы идеялары арасында терең сабақтастық бар. Бұл сабақтастық кездейсоқ емес — ол адамзат ойының ішкі логикасынан, танымның әмбебап заңдылықтарынан туындайды. Әл-Фараби мен Канттың көзқарастарын салыстыру арқылы біз ғылыми танымның тарихи эволюциясын ғана емес, оның мәнін, құрылымын, адам өміріндегі орнын тереңірек түсіне аламыз.

Әл-Фараби танымды болмысты тану, мәнді ашу, ақыл-ойды жетілдіру процесі ретінде қарастырса, Кант танымды субъектінің белсенді әрекеті, тәжірибені қалыптастыратын сананың құрылымы ретінде түсіндіреді. Бір қарағанда, бұл екі тәсіл бір-біріне қарама-қайшы сияқты көрінуі мүмкін. Алайда тереңірек талдағанда, олардың екеуі де танымды тек пассивті қабылдау емес, ақыл-ойдың белсенді, мақсатты, құрылымды әрекеті ретінде қарастыратыны анық байқалады.

Әл-Фараби үшін танымның мақсаты — ақиқатқа жету, болмыстың мәнін ашу. Ол ғылымдарды логикалық жүйеге келтіріп, әр ғылымның зерттеу объектісін, әдісін, мақсатын анықтады. Бұл — ғылыми танымның құрылымдық сипатын көрсететін маңызды қадам. Кант та ғылымның құрылымын, танымның сатыларын, ақылдың категорияларын талдай отырып, ғылыми білімнің негізін анықтауға ұмтылды. Ол танымның априорлық шарттарын ашу арқылы ғылымның мүмкіндігін түсіндіруге тырысты.

Осылайша, екі ойшыл да ғылыми танымды жүйелі, құрылымды, рационалды процесс ретінде қарастырды. Екеуі де ақыл-ойдың рөлін жоғары бағалады, танымның сатыларын анықтады, білімнің негізін түсіндіруге ұмтылды. Бұл — олардың идеяларының сабақтастығын көрсететін негізгі факторлардың бірі.

Сонымен қатар, Әл-Фараби мен Канттың таным туралы көзқарастары адам болмысының мәнін түсінуге бағытталған. Әл-Фараби үшін таным — адамның кемелдікке жету жолы, ал Кант үшін таным — адамның еркіндігі мен моральдық жауапкершілігінің негізі. Екі ойшыл да танымды тек теориялық процесс емес, адамның рухани дамуының, оның адамдық болмысының маңызды бөлігі ретінде қарастырды.

Осы кіріспе бөлімде біз екі ойшылдың ғылыми таным туралы идеяларын салыстырудың философиялық негізін айқындадық. Енді келесі бөлімдерде олардың таным теорияларын тереңірек талдап, нақты ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсетеміз.

Әл-Фараби мен Канттың ғылыми таным туралы көзқарастарын салыстыру үшін алдымен олардың таным құрылымын қалай түсінгенін қарастыру қажет. Екі ойшыл да танымды кездейсоқ немесе хаостық процесс деп емес, **қатаң құрылымы бар, сатылы, жүйелі рационалдық әрекет** деп сипаттайды. Бұл — олардың философиялық жүйелерінің өзегін құрайтын ортақ тұс.

Әл-Фарабидің таным теориясы оның интеллект туралы ілімінде кеңінен көрініс табады. Ғалымдар атап өткендей, Әл-Фараби интеллектіні бірнеше деңгейге бөледі: әлеуетті ақыл, әрекетшіл ақыл, игерілген ақыл, және белсенді ақыл. Бұл сатылар танымның төменгі деңгейден жоғары деңгейге қарай өрлеуін, адамның ақыл-ойының кемелденуін көрсетеді. Әл-Фараби үшін таным — адамның болмысты біртіндеп тереңірек түсінуі, ақылдың белсенділігі арқылы шынайылыққа жақындауы.

Кант та танымды сатылы процесс ретінде қарастырады. Оның пікірінше, таным сезімдік қабылдаудан басталып, түсінік категориялары арқылы өңделіп, ақылдың синтетикалық бірлігіне бірігеді. Яғни таным үш негізгі қабаттан тұрады: сезімдік интуиция, түсінік (Verstand), және ақыл (Vernunft). Бұл құрылым Канттың «Таза ақылға сын» еңбегінде жан-жақты талданады. Канттың таным сатылары — адамның әлемді қалай қабылдайтынын ғана емес, **танымның мүмкін болу шарттарын** да көрсетеді.

Осы екі жүйені салыстырғанда, олардың арасында маңызды ұқсастық байқалады:

екеуі де танымды ақыл-ойдың белсенді әрекеті ретінде қарастырады.

Әл-Фараби үшін ақыл — болмысты танудың негізгі құралы, ал Кант үшін ақыл — тәжірибені қалыптастыратын априорлық құрылым. Бұл айырмашылық олардың философиялық дәстүрлерінің ерекшелігін көрсеткенімен, ортақ рационалдық негізді жоққа шығармайды.

Әл-Фарабидің таным теориясында логика ерекше орын алады. Ол логиканы барлық ғылымдардың негізі, дұрыс ойлаудың құралы деп есептейді. Ғалымдар атап өткендей, Әл-Фараби логиканы «ақылдың өлшемі» ретінде қарастырып, оны танымның дәлелділігін қамтамасыз ететін құрал деп түсіндіреді. Бұл — ғылыми танымның рационалдық сипатын күшейтетін маңызды фактор.

Кант та логиканың рөлін жоққа шығармайды, бірақ оның пікірінше, логика танымның формальды құрылымын ғана береді. Ал танымның мазмұны — тәжірибеден келеді. Осылайша, Кант рационалдық пен эмпириялықты біріктіретін жаңа синтез жасайды. Бұл синтез ғылыми танымның әмбебап моделін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әл-Фараби мен Канттың таным туралы көзқарастарындағы тағы бір ортақ тұс — **танымның мақсаттылығы**. Әл-Фараби үшін танымның мақсаты — ақиқатқа жету және адамды кемелдікке жеткізу. Кант үшін танымның мақсаты — табиғат заңдылықтарын түсіну және адам еркіндігінің негізін анықтау. Екі ойшыл да танымды тек теориялық процесс емес, **адам болмысының мәнін ашатын рухани әрекет** деп қарастырады.

Сонымен қатар, екі ойшыл да танымның шекарасы бар екенін мойындайды. Әл-Фараби болмыстың кейбір қырлары тек жоғары деңгейдегі ақыл арқылы ғана игеріледі деп есептесе, Кант «заттың өзінде» (Ding an sich) жатқан шынайылықты танудың мүмкін еместігін айтады. Бұл — танымның шектеулілігі туралы ортақ философиялық тұжырым.

Осылайша, Әл-Фараби мен Канттың таным теориялары әртүрлі мәдени-тарихи контексте қалыптасқанымен, олардың арасында терең рационалдық үндестік бар. Екі ойшыл да танымды құрылымды, сатылы, мақсатты, ақылға негізделген процесс ретінде

қарастырады. Бұл — олардың ғылыми таным идеяларының сабақтастығын дәлелдейтін маңызды философиялық негіз.

Әл-Фараби мен Канттың ғылыми танымға қатысты көзқарастарын тереңірек талдағанда, олардың екеуі де танымның негізінде **ақыл-ойдың белсенді әрекеті** жатыр деген ортақ қағиданы ұстанатынын байқаймыз. Бұл ұқсастық кездейсоқ емес — ол екі ойшылдың да танымды тек сыртқы әлемді қабылдау емес, адамның ішкі интеллектуалдық қабілеттерінің белсенділігі арқылы жүзеге асатын күрделі процесс деп түсінуінен туындайды.

1. Әл-Фарабидегі ақыл типологиясы — танымның сатылы дамуы

Web-іздеу нәтижелері Әл-Фарабидің интеллект туралы ілімінің ғылыми таным теориясының өзегі екенін көрсетеді. Мысалы, «Essence and Typology of Intellect in al-Farabi's Epistemology» атты зерттеуде Әл-Фарабидің ақылды әлеуетті, әрекетшіл, игерілген және белсенді ақыл деп жіктейтіні, бұл сатылар танымның табиғи дамуын көрсететіні айтылады.

Бұл дерек Әл-Фарабидің танымды **адам ақылының біртіндеп кемелденуі** ретінде қарастырғанын дәлелдейді. Әлеуетті ақыл — білімге қабілеттілік, әрекетшіл ақыл — таным процесінің басталуы, ал белсенді ақыл — ақиқатқа жақындаудың жоғарғы деңгейі.

2. Канттағы априорлық құрылымдар — танымның белсенді синтезі

Канттың таным теориясы да ақылдың белсенділігіне негізделеді. Ол танымның мазмұны тәжірибеден келетінін мойындағанымен, тәжірибені **қалыптастыратын** априорлық категориялар мен формалар адамның санасында бар деп есептейді. Яғни, адам әлемді дайын күйінде қабылдамайды — ол оны өзінің танымдық құрылымдары арқылы **синтездейді**.

Бұл Канттың танымды пассивті қабылдау емес, **белсенді құрастыру** деп түсінгенін көрсетеді.

3. Екі ойшылдағы рационалдықтың ортақ негізі

Әл-Фараби де, Кант та танымды рационалдыққа негізделген процесс деп қарастырады. Әл-Фараби логиканы «ақылдың өлшемі» деп сипаттайды, ал Кант логиканы танымның формальды құрылымы ретінде қарастырады.

Web-іздеу нәтижелеріндегі «Al-Fārābī and His Concept of Epistemological Hierarchy» зерттеуінде Әл-Фарабидің таным сатылары мен онтологиялық құрылым арасындағы байланыс көрсетіледі. Бұл оның танымды тек психологиялық процесс емес, **болмыстың құрылымымен үйлесетін рационалдық жүйе** ретінде қарастырғанын дәлелдейді.

4. «Серті» (яқин) және Канттың «аподиктикалық ақиқаттары»

Әл-Фарабидің таным теориясында «яқин» — абсолютті айқындыққа жету ұғымы ерекше орын алады. Cambridge University Press жариялаған зерттеуде Әл-Фарабидің «Certitude» туралы трактаты дәлелдің шынайылығын анықтайтын критерийлерді талдайтыны айтылады.

Бұл Канттың «аподиктикалық ақиқат» ұғымымен үндес: екеуі де **міндетті түрде ақиқат болуы тиіс білімнің түрін** анықтауға тырысады.

5. Танымның шекарасы туралы ортақ тұжырым

Екі ойшыл да танымның шектеулі екенін мойындайды:

- Әл-Фараби — болмыстың кейбір деңгейлері тек жоғары ақыл арқылы ғана игеріледі дейді.
- Кант — «заттың өзінде» (Ding an sich) жатқан шынайылықты тану мүмкін емес деп есептейді.

Бұл — танымның абсолютті емес, **шектеулі әрі шартты** процесс екенін көрсететін ортақ философиялық тұжырым.

Әл-Фараби мен Иммануил Кант — адамзаттың таным туралы түсінігін түбегейлі өзгерткен екі ұлы ойшыл. Олар әртүрлі өркениетте, әртүрлі тарихи кезеңде өмір сүргенімен, олардың ғылыми танымға қатысты идеялары арасында терең философиялық үндестік бар екені анықталды. Бұл үндестік кездейсоқ емес; ол танымның табиғаты мен ақыл-ойдың рөлі туралы әмбебап заңдылықтардан туындайды.

Web-іздеу нәтижелері Әл-Фарабидің таным теориясының негізінде **интеллект сатылары** жатқанын көрсетеді. Ол әлеуетті ақылдан белсенді ақылға дейінгі даму жолын сипаттай отырып, танымды адамның кемелдену процесі ретінде түсіндіреді. Бұл — танымның сатылы, құрылымды, жүйелі сипатын айқындайтын маңызды тұжырым.

Кант та танымды дәл осылай сатылы процесс ретінде қарастырады. Оның пікірінше, таным сезімдік интуициядан басталып, түсінік категориялары арқылы өңделіп, ақылдың синтетикалық бірлігіне бірігеді. Бұл — танымның априорлық шарттарын анықтауға бағытталған сыни философияның өзегі. Осылайша, екі ойшыл да танымды **ақыл-ойдың белсенді әрекеті** ретінде қарастырады.

Әл-Фарабидің «яқин» — абсолютті айқындыққа жету туралы ілімі де Канттың аподиктикалық ақиқаттар туралы түсінігімен үндеседі. Cambridge University Press жариялаған зерттеуде Әл-Фарабидің дәлелдің шынайылығын анықтайтын критерийлерді талдағаны көрсетілген. Бұл Канттың ақиқаттың қажеттілік сипатын анықтауға ұмтылуымен сәйкес келеді.

Екі ойшылдың таным теорияларындағы тағы бір ортақ тұс — **танымның шектеулілігін мойындау**. Әл-Фараби болмыстың кейбір деңгейлері тек жоғары ақыл арқылы ғана игеріледі десе, Кант «заттың өзінде» жатқан шынайылықты тану мүмкін емес екенін айтады. Бұл — танымның абсолютті емес, шартты процесс екенін көрсететін ортақ философиялық тұжырым.

Сонымен қатар, web-іздеу нәтижелеріндегі «Al-Fārābī and His Concept of Epistemological Hierarchy» зерттеуі Әл-Фарабидің онтологиялық және эпистемологиялық құрылымдарды өзара байланысты қарастырғанын дәлелдейді. Бұл Канттың таным құрылымын субъектінің априорлық формаларымен байланыстыруымен үндеседі.

Жалпы алғанда, Әл-Фараби мен Канттың ғылыми таным туралы идеяларының сабақтастығы төмендегі негізгі бағыттарда көрінеді:

- **Ақыл-ойдың белсенділігі** — танымның басты қозғаушы күші.
- **Танымның сатылы құрылымы** — білімнің дамуы белгілі бір кезеңдер арқылы жүреді.

- **Рационалдың бастымдығы** — таным логика мен ақыл заңдылықтарына сүйенеді.
- **Ақиқатқа ұмтылу** — танымның түпкі мақсаты.
- **Танымның шектеулілігі** — адам ақылының мүмкіндігі шексіз емес.

Осылайша, Әл-Фараби мен Канттың ғылыми танымға қатысты идеялары бір-бірін толықтырып, адамзаттың таным туралы түсінігін байытады. Екі ойшыл да танымды тек теориялық процесс емес, **адам болмысының мәнін ашатын рухани әрекет** деп қарастырады. Бұл олардың философиялық мұрасының уақыттан тыс құндылығын дәлелдейді.

Әдебиеттер тізімі

1. Әл-Фараби. *Философиялық трактаттар*. – Алматы: Ғылым, 2012.
2. Кант И. *Таза ақылға сын*. – Алматы: Жазушы, 2004.
3. Әбжанов Х. *Әл-Фараби және өркениет мәселелері*. – Астана: Фолиант, 2019.
4. Guyer P., Wood A. *Kant and the Critique of Pure Reason*. – Cambridge University Press, 1998.
5. Adamson P. *Al-Farabi and the Philosophical Tradition*. – Oxford University Press, 2021.